

Fronteres a escala local: les parròquies del bisbat de Girona del segle XIV

Per Elvis Mallorquí^(*)

Resum

Els límits de les parròquies i dels castells termenats són la base a partir dels quals es delimiten les entitats territorials majors, tant d'ordre civil –baronies, batllies, vegueries– com eclesialstic –ardiaconats i bisbats–. Si bé no és possible establir els límits dels castells termenats, sí que ho és el de les parròquies a partir del segle XIV. Amb la informació recollida de diverses fonts, especialment del Llibre Verd dels feus del bisbe de Girona, es fa una proposta de mapa de les parròquies del bisbat per al segle XIV. En total, es traça el límit de 419 parròquies. Hem de tenir en compte que la delimitació del mapa parroquial tenia com a finalitat facilitar la recaptació del delme.

Paraules clau

Ardiaconats, parròquies, *Llibre Verd dels feus* del bisbe, segle XIV, recaptació del delme

Abstract

The limits of parishes and castle boundaries are the basis for the delimitation of major territorial entities, both civil ones such as baronies, municipalities or vegueries (primary county divisions in medieval and early modern Catalonia) and ecclesiastic ones such as archdeaconries or dioceses. Though it is not possible to establish the boundaries of castles' districts, here we propose to do so for parishes after the fourteenth century. With the information from various sources, especially from the Llibre Verd (Green Book) from the episcopal fiefs of Girona, we propose a map of the diocese's parishes from the fourteenth century on. The limits of a total of 419 parishes are traced. It has to be considered that the object of the delimitation of the parish map was to facilitate the collection of the tithe.

Keywords

Archdeaconries, parishes, *Llibre Verd* of the episcopal fiefs of Girona, fourteenth century, tithe collection

* Universitat de Girona.

DOI: 10.2436/20.8010.01.77
IEE, Figueres, (2011), p. 163-194

Existien les fronteres a l'edat mitjana? Si per frontera entenem el que diuen els diccionaris, una línia que separa dos territoris veïns, ens trobaríem que en el món medieval, de fronteres, no n'hi havia només “una”, sinó que n'eren unes quantes que se superposaven entre elles i que coincidien amb cadascuna de les diverses entitats polítiques, religioses, socials i econòmiques existents aleshores. Per a la gran majoria de les persones, el que comptava era la seva vinculació a un territori determinat que coincidia amb el poble on havien nascut i on solien acabar morint i amb les terres que trepitjaven dia a dia o, si més no, amb les que podien arribar a contemplar des de casa seva.⁽¹⁾ Així, si ens aproximem a la percepció medieval del territori, ens adonem que cada comtat, cada bisbat, cada vil·la, cada vall, cada senyoria, cada castell, cada parròquia, cada poble i cada mas⁽²⁾ constituïen uns territoris, els límits dels quals solien materialitzar-se mitjançant fites de pedra o de fusta, tot i que la documentació escrita no ho reculli amb massa freqüència.

Per a les terres de Girona, les referències a fites que tenim documentades des de més antic es troben en alguns processos judicials sobre els límits d'algunes vil·les i vilars dels segles IX i X, les entitats bàsiques a partir de les quals aleshores s'estructurava el poblament al bisbat de Girona. L'any 817 un grup d'habitants de la vil·la de Bàscara va jurar que havien estat presents quan el comte de palau Ragonfred i dos jutges van recórrer els termes de la vil·la i els elements materials que els marcaven, “*archas et fixorias et vindedates*”.⁽³⁾ El 881, després que el bisbe Teuter de Girona aconseguís apropiar-se de les terres que Andreu havia pres en apriació, els jutges van decidir fixar els límits entre les vil·les d'Ullà i de Quart o Bedenga –Belcaire d'Empordà– amb unes “*fixurias vel terminia ... et petras fictas*”.⁽⁴⁾ I el 921, altre cop a Bàscara, una colla de testimonis van assegurar que unes vinyes havien estat tingudes en domini del bisbe, per la qual cosa es van resseguir els límits de la vil·la, una part dels quals estava materialitzat amb unes “*fixorias*”.⁽⁵⁾

1. ZUMTHOR, 1994, p. 72-73.

2. BOLÓS, 1997, p. 41-45, i 2004, p. 65-93. En aquest treball distingim les “vil·les” dels segles IX-X, que corresponien a unes demarcacions territorials, de les “viles” de l'edat mitjana central, uns nuclis de poblament concentrat al voltant, sovint, d'un mercat.

3. Arxiu Diocesà de Girona (ADG), Mitra, Cartoral de Carlemany, f. 79b-80b (817.12.15; MARQUÈS, 1993: núm. 1). D'“*arcas*”, pedres i roques naturals que probablement servien de fita, se'n troben a Sant Climent de Peralta el 881, a la Bisbal el 891 i a Sant Quirze de Colera el 935; cf. Arxiu de la Catedral de Girona (ACG), pergami núm. 4 (881.08.29; MARQUÈS, 1993, núm. 10); ADG, Mitra, calaix 6, pergami núm. 50 (891.07.15; ABADAL, 1926-1952, vol. 2, núm. 30); ORDEIG, 1993-2002, núm. 51 (935.01.09); MALLORQUÍ, 2000, p. 54; BOLÓS, 2004, p. 118-119.

4. ADG, Mitra, Cartoral de Carlemany, f. 137b-139a (881.05.17; MARQUÈS, 1993, núm. 9).

5. ADG, Mitra, Cartoral de Carlemany, f. 80b-83b (921.02.25; MARQUÈS, 1993, núm. 31).

Als segles finals de l'edat mitjana, les fites s'havien generalitzat arreu i servien per delimitar les propietats dels camps i les terres de conreu. S'esmenten uns "*terminis fixis*" a les afrontacions d'una feixa situada a Sant Narcís de Tialà el 1212, d'una part de la coromina de Serrallonga situada a Cervià de Ter el 1249 i d'una altra coromina situada prop del camí de Puigrodon, a Corçà, el 1250.⁽⁶⁾ De manera semblant, moltes capbreuacions de terres del segle XIV recullen l'expressió "*sicut dividunt termini ibi fixi*" a l'hora de marcar i separar les propietats. En certs casos, els termes servien per distingir les parts de parcel·les extenses que pagaven censos i parts de les collites a senyors diferents. Ho constatem en els casos de les terres que envoltaven el mas Illa de Santa Llogaia del Terri el 1317, el mas Arades i la borda Sabatera de Llambilles el 1321,⁽⁷⁾ i també amb la vinya que tenia Francesc Bertran de Sant Mateu de Montnegre al puig Rodó per Santa Maria de Cervià i Sant Pere de Galligants.⁽⁸⁾ Més sovint, però, els termes delimitaven una parcel·la en relació amb les veïnes que pertanyien a persones diferents, com una peça de Pere Guerau de Benaula, de Riudellots de la Selva, que limitava amb honors del mas Serra.⁽⁹⁾

Si les fites de pedra delimitaven tant les vil·les i vilars altmedievals com els camps i les terres de la baixa edat mitjana, és lògic pensar que també haurien estat utilitzades per fixar els termes de les principals entitats territorials que van organitzar el món rural a partir de l'any 1000 i fins ben entrat el segle XIX en què les reformes liberals van donar origen als municipis moderns. Es tracta de les parròquies i dels castells termenats. La seva transcendència és enorme perquè era a partir de l'agregació d'aquestes unitats locals que es constituïen entitats territorials majors, tant d'ordre civil –baronies, batllies, vegueries– com eclesiàstic –ardiaconats i bisbats–. Per això, qualsevol intent d'estudiar geogràficament un territori determinat al llarg del període medieval, és imprescindible poder reconstruir les divisions locals amb relativa precisió.

En relació amb els castells, al bisbat de Girona no existia l'entramat castral característic d'altres comarques catalanes que, entre el segle IX i el XII, havien estat limítrofes amb la frontera musulmana. A més, a Girona, els castells són força tardans: a part d'unes comptades excepcions dels segles IX i X, és al segle XI que, al llarg del procés que va conduir molts senyors laics a erigir i

6. ADG, Sant Feliu de Girona, pergami s. n. (1212.04.26; MARQUES, 2004, núm. 32); ACG, pergamins del segle XIII, s. n. (1249.08.07) i s. n. (1250.01.17).

7. Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Monacals d'Hisenda, vol. 381, f. 44v-45r (1317.08.10); ADG, Seu de Girona, Sagristà major, pergami núm. 83-1 (1321.11.06).

8. ACA, Monacals, Santa Maria de Cervià, pergami s. n. (1356.05.18).

9. ACA, Monacals, Santa Maria de Ridaura, pergami núm. 27 (1363.03.13).

fortificar les seves residències, nombrosos castells apareixen en la documentació escrita. Per als ardiaconats de Girona i la Selva, n'hem comptat 36 anteriors al 1100 i 57 existents a inicis del segle XIV.⁽¹⁰⁾ Les xifres són notables, però cal assenyalar que no totes aquestes fortificacions havien articulat un territori al seu voltant. No és fins al segle XIV que, arran de l'alienació progressiva dels drets jurisdiccionals dels reis catalans en benefici d'importants magnats de la noblesa del país, de cavallers i també de ciutadans de Girona, es va generar la necessitat de delimitar amb gran precisió el terrenal, depenent sempre d'un castell o fortificació d'òrgens més reculats, sobre el qual els compradors dels drets reials haurien d'exercir els seus poders de justícia acabats d'adquirir. És, doncs, a partir d'aquest moment que podem parlar, pròpiament, dels castells termenats que, convertits en batllies a l'època moderna, van originar una part important dels municipis gironins. Un dels primers casos és el de Llagostera, antiga possessió comtal, que el 1324 va passar a mans dels Montcada i se'n van fixar els seus termes; dos anys després, es van establir els "*mulliones, fitas vel fixurias lapideas et bitumine seu calce constructas*" que delimitaven els límits de la vila de Banyoles i de la jurisdicció de l'abat del monestir de Sant Esteve; i el 1355 es va delimitar el terme de Sant Feliu de Guíxols que, l'any anterior, havia esdevingut braç de la ciutat de Girona.⁽¹¹⁾

Pel que fa a les parròquies, formades a partir del segle X mitjançant la suma d'un conjunt de vil·les i vilars, n'haurien heretat els seus termes fixats, tal com recorden les diverses actes de consagració i dotació, amb pedres o amb altres elements naturals i humans clarament definits –puigs, rius, camins–.⁽¹²⁾ En el cas del bisbat de Girona, algunes actes descriuen el terme parroquial creat mitjançant l'enumeració de diferents entitats de població preexistents, les vil·les i els vilars, amb els seus termes propis, que quedaven integrats en la nova demarcació eclesiàstica. La d'Arbúcies del 923, en canvi, indica els elements que constituïen la rodalia començant per la via que duia a Sant Marçal del Montseny, a l'oest, i per molts puigs i altres elements visibles del paisatge local.⁽¹³⁾

10. MALLORQUÍ, 2007, p. 141-147.

11. ACA, Cancelleria, vol. 225, f. 226-228 (1324.03.27); Arxiu Municipal de Banyoles (AMB), lligall 3 (1326.05.08; CONSTANS, 1985-1993, núm. 583); Arxiu Municipal de Sant Feliu de Guíxols (AMSFG), *Llibre Vermell*, f. 1v (1354.06.10); ACG, Sant Feliu de Guíxols, *Liber Privilegiorum Maior*, f. 77 i 79 (1355.01.16; ESTEVA-PALLÍ, 1990, apèndix núm. 1). cf. ALBA-TORRES, 2001, p. 30-39 i p. 51-69.

12. ORDEIG, 1993-2002, vol. 7, p. 209-211.

13. Arxiu Parroquial d'Arbúcies (APA), Institución, demarcación y alodios de la parroquia de Arbucias, s. p. (923.02.06; ORDEIG, 1993-2002, núm. 118); cf. BOLÓS-HURTADO, 2000, p. 48-49.

A partir del segle XI, les parròquies que es creen –o que es renoven– solen estar delimitades a través de la confrontació amb les parròquies veïnes. A la fi del segle, la xarxa parroquial del bisbat de Girona sembla haver-se completat: als ardiaconats de Girona i la Selva, per exemple, ja hi havia 125 parròquies documentades. Als segles XIII i XIV, tanmateix, encara s'aixecaven fites entre parròquies per aclarir a quina església o, millor dit, a quins senyors delmadors i clergues calia pagar delmes i primícies de sectors marginals –aiguamolls i boscos– que aleshores van ser posats en conreu. És el cas dels aigualleixos, arenys i sauledes del Ter, entre Ullà i Canet de Verges, l'any 1273, i de vinyes i camps als llocs de Puig Aulesèn i Serra Mitjana, entre Llambilles i Santa Pellaia, a les Gavarres, l'any 1312.⁽¹⁴⁾

Mentre els castells termenats no constituïen una xarxa completa, les parròquies sí que s'estenien sobre tot el conjunt de la diòcesi de Girona sense deixar espais buits. Per això, és de gran interès disposar d'un mapa amb els límits de totes i cadascuna de les parròquies gironines, per tal de clarificar els límits de les altres entitats territorials, civils i eclesiàstiques, que articulaven l'interior del bisbat. Aquest és, precisament, l'objectiu d'aquesta comunicació: elaborar el mapa de les parròquies del bisbat de Girona al segle XIV a partir dels coneixements actuals, malgrat algunes limitacions que exposarem més avall.

LA GEOGRAFIA HISTÒRICA DEL BISBAT DE GIRONA: UNA QÜESTIÓ PENDENT

A diferència d'Anglaterra,⁽¹⁵⁾ ni a Catalunya ni a Espanya existeixen plànols ni mapes de parròquies derivats o relacionats amb la prestació del delme. En el cas de Girona, a més, tampoc n'existeixen que hagin estat elaborats a iniciativa eclesiàstica, cosa que sí passa al bisbat de Vic. Per això, coneixem amb detall els límits de les parròquies de la vall de Camprodon que, l'any 1957, ingressaren al bisbat d'Osona.⁽¹⁶⁾ Molt probablement, la manca de cartografia dels límits de

14. ADG, Mitra, calaix 20, pergami núm. 39a (1273.09.15; MARQUÉS, 1993, núm. 496); ADG, Seu de Girona, Sagristà major, pergami núm. 72 (1312.10.18). En relació amb l'erecció de fites entre Llambilles i Santa Pellaia; cf. MALLORQUÍ, 2008b, p. 29-32.

15. La commutació del delme en una renda en moneda, l'any 1836, va comportar l'elaboració d'uns mapes molt detallats de tots els territoris anglesos que inclouen límits de parròquies i districtes, límits de parcel·les, camins, rius i llacunes, edificis, etc., i que recollen el valor total del delme per parròquies, informacions sobre propietaris i ocupants del sòl, la tipologia de les parcel·les i els usos del sòl, etc.; cf. KAIN-PRINCE, 2000, p. 85-126.

16. PUCHADES-REIXACH, 1969, apèndix; FERRER, 2005, p. 238.

les parròquies quedava suplida per la tradició oral, pel record de la ubicació d'algunes fites de pedra i per pràctiques consuetudinàries com el salpàs.⁽¹⁷⁾ En aquest sentit, pretendre restablir el traçat dels termes parroquials gironins és una tasca molt complexa que, a més, ha de restar sempre oberta a possibles resums, la cartografia dels termes parroquials del bisbat de Girona és una tasca pendent i que cal deixar sempre oberta a les aportacions de nous estudis locals que permetin anar-los definint amb major precisió els casos més dubtosos.

El punt de partida per a la reconstrucció dels termes parroquials del segle XIV es troba en el present, en les delimitacions dels municipis existents en l'actualitat, coneguts per tothom i perfectament representats sobre el terreny gràcies als mapes de l'Institut Cartogràfic de Catalunya.⁽¹⁸⁾ El mapa municipal actual, però, és fruit de moltíssims canvis –agregacions, segregacions– des del moment en què van ser creats, a la dècada del 1840, en el context de la revolució liberal a Espanya. Gràcies als treballs de Jesús Burgueño i Ferran Lasso de la Vega, s'ha pogut refer el mapa dels primers municipis i també de les entitats que existien abans de la creació dels municipis: les parròquies i els castells termenats o batllies.⁽¹⁹⁾ No eren entitats homogènies: alguns pobles tenien batlle, però molts no i, malgrat tot, reunien prou característiques –tenir regidors, ser unitat censal i fiscal, ser parròquia– com per esdevenir municipis.⁽²⁰⁾

Molt probablement, els límits dels municipis dibuixats el 1840 resseguien els de les parròquies creades a partir del segle X. Això no significa, tanmateix, que no hi haguessin hagut canvis: Josep M. Marquès ha actualitzat, darrerament, les alteracions del teixit de parròquies a l'època moderna, com les noves creacions al litoral selvatà i les agregacions, fruit del despoblament, de l'Alta Garrotxa.⁽²¹⁾ A part d'això, hem utilitzat estudis històrics d'alguns sectors del bisbat i monografies locals que han cartografiat els límits de les parròquies. Entre els primers, destaquen els treballs de Jordi Bolós sobre les parròquies del curs alt, mitjà i baix del Fluvià, de l'entorn de la ciutat de Girona i de les Alberes.⁽²²⁾ Entre els segons, hi trobem estudis sobre Santa Llúcia de Puigmal al Ripollès, sobre Tortellà, el Sallent, les Preses, la vall d'en

17. PUIGVERT, 2001, p. 30-31.

18. En concret, els mapes 1:50.000 de les comarques de l'Alt i el Baix Empordà, la Selva, el Gironès, el Pla de l'Estany, la Garrotxa i el Ripollès; cf. Web de l'Institut Cartogràfic de Catalunya (<http://www.icc.cat>).

19. En relació amb la història dels municipis gironins, cf. BURGUEÑO-LASSO DE LA VEGA, 2002, p. 141-153. Pel que fa a les dificultats de la reconstrucció dels successius mapes municipals entre el 1800 i el 2000, cf. BURGUEÑO, 2000, p. 245.

20. BURGUEÑO, 2000, p. 240.

21. MARQUÈS, 1995b i 2007, p. 251-301.

22. BOLÓS, 1993, 1995b i 1995c; BOLÓS-HURTADO, 1998, p. 54-61 i p. 70-71; 1999, p. 52-57, p. 68-69 i p. 76-77, i 2000, p. 54-65 i p. 76-77.

Bas i la vall d'Hostoles a la Garrotxa, sobre Siurana, Bàscara, Calabuig i Orriols a l'Alt Empordà, sobre Cruilles, Sant Feliu de Guíxols i la vall d'Aro al Baix Empordà, sobre Canet d'Adri i Sant Gregori al Gironès, sobre Sils, Vallcanera, Maçanet i Martorell de la Selva i sobre les parròquies de l'Alt Maresme.⁽²³⁾

Finalment, per tal de conèixer les parròquies existents al bisbat de Girona a la segona meitat del segle XIV hem utilitzat documents elaborats per la cúria diocesana que reproduïen per escrit l'organització territorial de la diòcesi en aquest moment històric. Per una banda, els dos nomenclàtors d'esglésies i de càrrecs eclesiàstics que havien d'assistir als sínodes diocesans, escrits el 1368 i a finals del segle XIV i ben coneguts pels historiadors perquè ja fa més de quaranta anys que Josep M. Pons Guri els va publicar.⁽²⁴⁾ Per l'altra, el *Llibre Verd dels feus* del bisbe de Girona, volum escrit entre el 1362 i el 1371 que recull declaracions sobre el repartiment del delme de cadascuna de les parròquies de la diòcesi.⁽²⁵⁾ Aquests textos, completats amb d'altres informacions coetànies i amb els coneixements actuals sobre l'evolució de les parròquies, sobre els seus límits i sobre el naixement dels municipis actuals, a inicis del segle XIV, són la base de la reconstrucció cartogràfica del bisbat de Girona que presentem en aquesta comunicació.

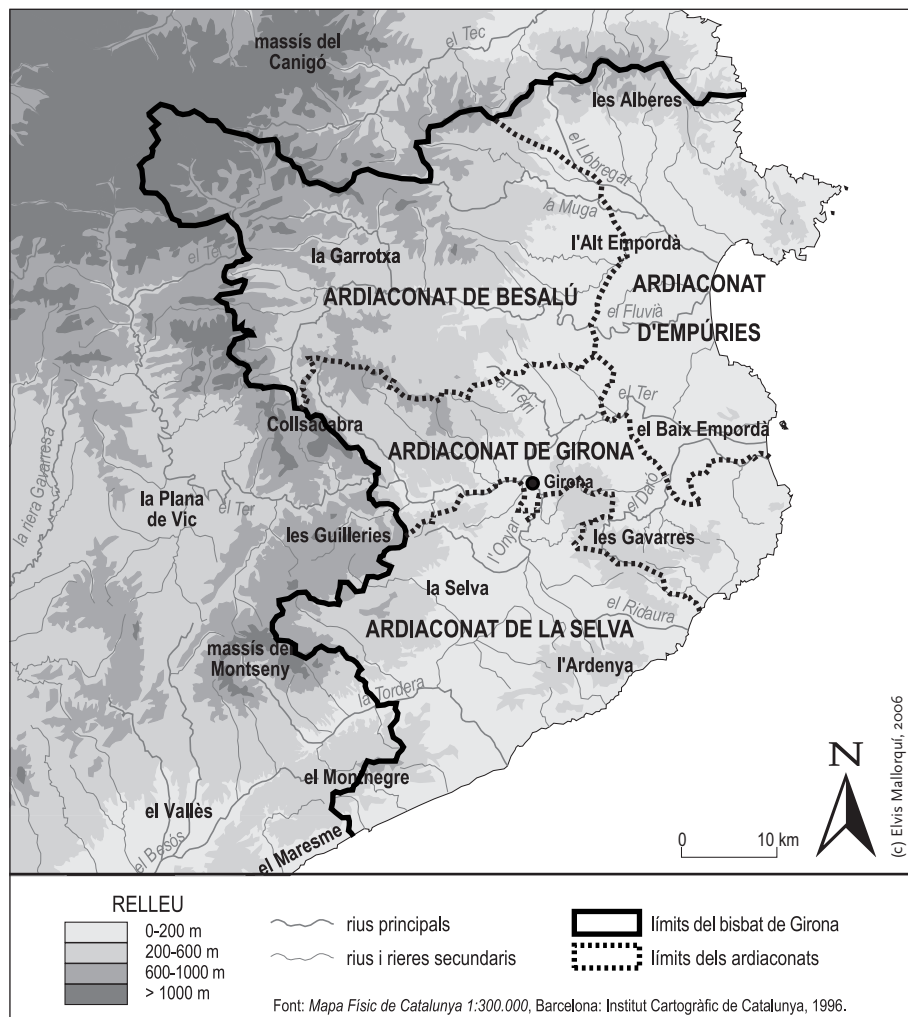
L'ESTRUCTURA TERRITORIAL DEL BISBAT DE GIRONA

El bisbat

Al segle XIV, el bisbat de Girona conservava els límits que adquirí després de la conquesta carolíngia de Girona, l'any 785, i de l'absorció del desaparegut bisbat visigòtic d'Empúries (cf. Mapa 1). Uns límits que són

23. BOLÓS, 1978, p. 666-667; 1991, p. 73-75, i 1995a, p. 81 i p. 100; MARQUÈS, 1988, p. 17; PAGÈS, 1984, vol. 1, p. 29; CALZADA, 1986, apèndix; *El nostre poble*, 1988, p. 98-99; ESTEVA-PALLÍ, 1990 i 1995; BAYER, 1991; ANORO-COSTA-FIGUERAS-LLINÀS, 1993, p. 60 i apèndix; EGEA, 1995, p. 22 i p. 32-33; SANTANACH-COSTA, 1997; CANAL-FOCHS, 1999, p. 38-39; MALLORQUÍ, 1999, p. 83-89; PONS GURI-RODRÍGUEZ, 2000, p. 207-218; BOSCH-EGEA, 2002, p. 18, 2007a i 2007b; TEIXIDOR, 2006, p. 257-259. Especialment difícil ha estat la delimitació de Santa Llúcia de Puigmal, una parròquia que el 1362 figura com a sufragània de Sant Salvador de Bianya, però ara el seu terme està repartit entre Ridaura i Sant Joan de les Abadesses.
24. PONS GURI, 1964-1965. En les pàgines introductòries del treball, Josep M. Pons Guri manifestava la necessitat d'estudiar la geografia i història del bisbat de Girona i alertava sobre dues qüestions rellevants: la importància dels veïnats a l'interior de les parròquies gironines i el reflex de l'evolució demogràfica dels segles moderns en la creació i l'extinció de parròquies.
25. ADG, Mitra, *Llibre Verd dels feus* (1362-1371). Actualment hem enllestit l'edició completa del contingut d'aquest volum, que va acompanyada d'un estudi introductori sobre el delme al bisbat de Girona; cf. MALLORQUÍ, 2011a. Aquesta comunicació ha nascut, en realitat, de la voluntat d'explicar més àmpliament el procés seguit per a cartografiar les parròquies del bisbat de Girona.

pràcticament els mateixos que han arribat als nostres dies, només amb una modificació important: la cessió l'any 1957 de les parròquies avui ripollenques de la vall de Camprodon –exceptuant Beget, Rocabruna i Bolós– al bisbat de Vic.⁽²⁶⁾ Així, traduint-ho a les demarcacions contemporànies, el bisbat de Girona

Mapa 1. El bisbat de Girona, segle XIV.

26. NEGRE, 1951-1955, núm. 23, p. 723-724; ROURA, 1988, p. 52-53 i p. 58-59; AMICH-NOLLA, 1992, p. 26; BURGUEÑO, 1993, p. 113.

s'estenia damunt les comarques de l'Alt i el Baix Empordà, el Pla de l'Estany, el Gironès, la Garrotxa sense Falgars d'en Bas, la Selva sense els termes municipals de Riells i Viabrea, Sant Hilari, Osor, Susqueda i les parròquies de Joanet i Cerdans, l'Alt Maresme des d'Arenys a Tordera i la vall de Camprodon sense Cavallera i Sant Pau de Segúries. A grans trets, la diòcesi de Girona tenia uns límits geogràfics ben marcats: el Pirineu al nord, el mar a llevant, les muntanyes del Puigsacalm, Collsacabra i Guillerries a l'oest i el Montseny i el Montnegre al sud.

L'interior del bisbat de Girona es dividia en els comtats de Girona, Besalú i Empúries-Peralada, creats al segle IX arran d'una reforma administrativa menada pels monarques carolingis, però, a la vegada, hereus de divisions més antigues, els "*territoria*", dependents de les antigues ciutats romanes i visigòtiques.⁽²⁷⁾ El sector de Besalú incloïa les valls de Camprodon, tota la comarca de la Garrotxa i part del Pla de l'Estany i l'Alt Empordà, era fonamentalment una zona de muntanya; el riu Fluvià era l'eix principal que la comunicava, anant d'oest a est, amb les terres planes de l'antic comtat d'Empúries. Aquest comtat, amb capital a l'antiga ciutat greco-romana que ha acabat donant nom a l'Empordà, ocupa la part baixa de la gran plana litoral del nord-est català, creuada per tres rius –la Muga, el Fluvià i el Ter. Part del curs del riu Ter transcorre per les terres de l'antic comtat de Girona, que també incloïa la plana de la Selva, encaixada entre les muntanyes de les Guillerries, a ponent, i les serres litorals de les Gavarres i l'Ardenya; a més, el curs baix de la Tordera i la meitat nord de l'actual comarca del Maresme també formaven part del comtat gironí.

La ciutat de Girona es troba situada, aproximadament, en el punt de confluència dels grans tres sectors del bisbat: la plana de l'Empordà, la de la Selva i el sector més muntanyenc de l'interior de l'ardiaconat de Girona i de bona part del de Besalú.⁽²⁸⁾ A més, Girona era un punt de pas obligat en els itineraris que, des de l'antiguitat, comunicaven les terres de la península Ibèrica amb les del continent europeu. Des de Tarragona, hom podia arribar fàcilment a la plana de la Selva sense sortir mai de la Depressió Prelitoral catalana, però l'única manera per arribar a l'Empordà i creuar els Pirineus pel coll de Panissars era passar per la ciutat de Girona. La seva situació estratègica s'ha posat de relleu en molts episodis bèl·lics, que li han conferit el títol de "clau del regne" des del segle XIV.⁽²⁹⁾

27. MARTÍ, 1995, p. 43-49.

28. Aquests sectors coincideixen amb les denominacions populars de la Selva, l'Empordà i la Muntanya anteriors a la creació de les comarques actuals; cf. GUILLERÉ, 1990, p. 85-87; SABATÉ, 1997, p. 46-48; BURGUENO, 2000, p. 241.

29. GUILLERÉ, 1993-1994, vol. 1, p. 43-44.

En aquest moment, Girona també era designada com a “cap del bisbat”. Ho era, certament, des de feia molts segles, però al segle XIV dos processos van enfortir notablement la capitalitat que Girona exercia i, a la vegada, van donar més solidesa a la demarcació episcopal. En primer lloc, la creació i l'actuació de la cúria diocesana de Girona va generar una visió global sobre tot el territori del bisbat. Els notaris, escrivans, oficials i jutges episcopals havien de distingir sovint parròquies del bisbat que compartien un mateix topònim i, per agilitar-ho, van afegir-hi referències geogràfiques que, vistes des de la ciutat de Girona, tenen un sentit ben clar: l'afegitó “de la Selva” al nom de les parròquies de Riudellots, Cassà, Romanyà i Maçanet o el “d'Empordà”, en el cas de Romanyà o Arenys, servien per diferenciar-los d'altres parròquies homònimes dins el bisbat. En segon lloc, el govern municipal de la ciutat de Girona, tant en les protestes per les alienacions de la jurisdicció reial com en la promoció de la reintegració al patrimoni reial, prenia el bisbat com a marc d'actuació. D'aquesta manera, la diòcesi de Girona esdevingué l'únic bisbat català que tenia una equivalència en les institucions i pràctiques civils: els Costums de Girona i els pesos i les mesures de la capital gironina eren vàlids a tot el bisbat; el jutge d'apel·lació reial, amb seu a Girona, era reclamat arreu dels llocs del bisbat sota jurisdicció reial; el veguer gironí, amb el suport dels jurats gironins i de la resta d'oficials reials, podia actuar arreu del bisbat per combatre les jurisdiccions baronials; i el bisbat de Girona també era una demarcació tinguda en compte per l'administració reial, tal com demostren els fogatges dels anys 1358, 1360 i 1378.⁽³⁰⁾ Finalment, gràcies al *Llibre Verd* descobrim una altra mostra de la solidesa de la diòcesi de Girona: el bisbe controlava els eclesiàstics que posseïen delmes, perquè eren subordinats seus, i també tenia com a vassalls bona part de la noblesa laica que posseïa delmes arreu de la diòcesi. Podríem dir, doncs, que el bisbe era el senyor dels senyors del bisbat de Girona.

Els ardiaconats de Girona, Empúries, la Selva i Besalú

La consistència territorial del bisbat de Girona no va eliminar les demarcacions internes al seu interior, que van experimentar forts canvis entre els segles IX i XIV. Els comtats altmedievals de Girona i Besalú, a partir del

30. NEGRE, 1958; IGLÉSIES, 1962; PONS GURI, 1963-1964; SABATÉ, 1997, p. 180-183 i p. 488-493; RIERA, 1992, p. 162-166; REDONDO, 2002.

segle XII, es van anar diluint dins el territori sotmès a l'autoritat dels comtes de Barcelona i reis d'Aragó; mentrestant, els comtats d'Empúries i Peralada es convertiren en les baronies d'uns poderosos llinatges nobiliaris, els comtes d'Empúries i els vescomtes de Rocabertí, respectivament, molt sovint enfrontats entre ells.⁽³¹⁾ A partir del segle XIII, els reis d'Aragó van concedir als veguers plena capacitat d'actuació militar i jurisdiccional en els districtes territorials depenents de nuclis urbans,⁽³²⁾ de tal manera que unes altres demarcacions territorials, les vegueries, van començar a prendre forma. En les terres del bisbat gironí, tot i que els seus límits encara fluctuaven, existien dues vegueries importants al segle XIV, una amb seu a Girona i l'altra a Besalú, i dues de menors a l'extrem nord-occidental del bisbat, Camprodon i la Ral. Tanmateix, les atribucions dels veguers no arribaven a tots els llocs de la mateixa manera: a les terres depenents dels comtes d'Empúries i dels vescomtes de Cabrera i Rocabertí, el poder reial era només nominal.

Això no passava en relació amb l'autoritat del bisbe de Girona en qüestions religioses a tot arreu del bisbat i, concretament, a l'interior dels quatre ardiaconats en què es dividia. Els límits dels ardiaconats de Girona, Besalú, Empúries i la Selva, documentats des de finals del segle XII i d'inicis del XIII, coincidien amb els dels antics comtats de Girona, Besalú i Empúries-Peralada, amb una gran novetat: l'existència de l'ardiaconat de la Selva a la meitat sud de l'extens comtat gironí (cf. Mapa 1).⁽³³⁾ També existia un punt de divergència en els límits septentrionals dels territoris de Besalú i Empúries: el comtat de Besalú, en principi, tenia com a límit oriental la "*strata francisca*", el camí hereu de la Via Augusta romana que unia la península Ibèrica amb la resta de l'Occident cristià, de tal manera que les parròquies d'Agullana –amb la sufragània de l'Estrada–, la Vajol i Sant Julià dels Torts pertanyien a Besalú;⁽³⁴⁾ en canvi, segons el *Llibre Verd* i els altres llistats de parròquies del segle XIV, aquestes parròquies pertanyien a l'ardiaconat d'Empúries que, en el seu extrem nord, s'allargava més cap a l'oest que el comtat precedent.⁽³⁵⁾

31. SABATÉ, 1997, p. 35-40.

32. SABATÉ, 1997, p. 172.

33. PONS GURI, 1964-1965, p. 10-11 i p. 18. En d'altres bisbats, existien d'altres demarcacions internes: per exemple, a Barcelona hi havia l'Oficialat i els deganats del Penedès, de Piera i del Vallès, el nom dels quals procedia dels càrrecs d'oficial i degà que ajudaven el bisbe de manera similar als ardiaques; cf. BAUCCELLS, 2004-2007, vol. 1, p. 111-119. Encara que per la seva extensió i ubicació els ardiaconats medievals podrien ser els avantpassats de les actuals comarques, la seva vinculació no és tan directa; cf. SABATÉ, 1997, p. 46-48; BURGUEÑO, 2000, p. 241.

34. BOLÓS-HURTADO, 1998, p. 28-29 i 1999, p. 26-27.

35. PONS GURI, 1964-1965, p. 35, p. 51 i p. 54-55. Queda pendent aclarir si la part occidental de l'actual terme municipal de Capmany pertanyia a l'ardiaconat de Besalú, com es dedueix dels mapes de Josep M. Pons Guri, o bé si pertanyia a l'ardiaconat d'Empúries, tal com hem considerat en aquest treball.

Els ardiaconats, en principi, corresponien al territori depenent d'un càrrec eclesiàstic, l'ardiaca, el qual, en principi, tenia com a funció controlar totes les persones eclesiàstiques que hi residien i, sobretot, els clergues amb funcions pastorals a les parròquies; per això, podia visitar parròquies i esglésies i, fins i tot, si el càrrec de bisbe vacava, podia presidir i celebrar sínodes diocesans.⁽³⁶⁾ Així doncs, els quatre ardiaques havien d'ajudar el bisbe de Girona en la seva tasca de govern de la diòcesi que reunia, en els seus prop de 4.640 km², més de 400 parròquies.

Les parròquies

Enquadrades en el seu respectiu ardiaconat, el *Llibre Verd* recull fins a 419 parròquies diferents: 100 parròquies a l'ardiacaonat de Girona, 101 al d'Empúries, 67 al de la Selva i 151 al de Besalú.⁽³⁷⁾ Aquesta xifra, indicadora de la gran extensió del bisbat de Girona en comparació amb els altres bisbats catalans durant els segles medievals i els posteriors,⁽³⁸⁾ no és cap exageració, perquè està confirmada per altres documents coetanis (cf. Taula 1).⁽³⁹⁾ El registre de la dècima eclesiàstica del 1364, que recull tots els beneficis eclesiàstics del bisbat de Girona, enregistra 98 parròquies a l'ardiacaonat de Girona i 61 al de la Selva, que són els únics estudiats fins al moment.⁽⁴⁰⁾ I, per acabar, el nomenclàtor d'esglésies de l'any 1368 recull una relació de càrrecs d'esglésies i monestirs citats a les assemblees sinodals i que servia, amb tota seguretat, per comprovar-ne l'assistència; així, hi apareixen les abadies canòniques i monacals, els priorats i les pabordies, totes les parròquies i sufragànies i algunes capelles de castells o ermites i santuaris amb cura d'ànimes. En total, s'hi compten 100

36. PONS GURI, 1964-1965, p. 10-11.

37. Al *Llibre Verd*, però, hi ha 402 declaracions, perquè el delme es recaptava conjuntament en alguns grups de dues, tres i, fins i tot, quatre parròquies. A més, existien 21 esglésies sufragànies: 7 a l'ardiacaonat de Girona, 8 al d'Empúries, 3 al de la Selva i 3 al de Besalú.

38. A la segona meitat del segle XIV, el bisbat de Barcelona comptava amb 262 esglésies parroquials i sufragànies; cf. MONJAS, 2005, p. 80. A mitjan segle XVII, Girona, amb 348 parròquies, i Lleida, amb 346, eren els bisbats amb més parròquies; els bisbats d'Urgell, Barcelona i Vic superaven les 200 parròquies i, per sota, hi havia els bisbats d'Elna, Tarragona, Tortosa i Solsona. Al segle XIX, mentre el bisbat de Girona tenia 470 parròquies, el d'Urgell 305, el de Vic en tenia 299, Barcelona 253, Lleida 238, Solsona 148, Tarragona 133 i Tortosa 100; cf. TERUEL, 1993, p. 307-308; PUIGVERT, 2001, p. 25.

39. Les visites pastorals de la dècada del 1360 no abarquen tota la diòcesi gironina, sinó només 71 parròquies el 1363 i 56 el 1367; cf. ADG, *Visites Pastorals*, vol. P-11 (1363) i vol. P-12 (1367); GUILLERÉ, 1983, p. 139.

40. ACA, *Reial Patrimoni, Mestre Racional*, vol. 1802 (1364). Gràcies a una concessió papal al rei Pere III, aquest va poder recaptar la dècima eclesiàstica els anys 1363 i 1364, impost que consistia en la desena part de cadascun dels beneficis si superaven les 8 lliures anuals de renda; cf. MALLORQUI, 2007, p. 323-330 i p. 374-378.

Taula 1. Ardiaconats i parròquies del bisbat de Girona, segle XIV

DOCUMENTS	ARDIACONATS				TOTAL
	Girona	Empúries	Selva	Besalú	
Llibre Verd (1362-1371)					
- Declaracions	93	93	65	147	398
- Parròquies	100	101	67	151	419
- Sufragànies	7	8	3	3	20
Dècima (1364)					
- Parròquies	98	–	61	–	–
Nomenclàtor (1368)					
- Parròquies	96	93	63	147	399
- Sufragànies	4	3	4	5	16

Font: ADG, Mitra, *Llibre Verd dels feus* (1362-1371), i manuscrits, vol. 4 *Constitucions sinodals* (1368); ACA, Reial Patrimoni, Mestre Racional, vol. 1802 (1364); cf. PONS GURI, 1964-1965; GUILLERÉ, 1983, p. 162-167; MALLORQUÍ, 2007, p. 133, i 2011b, p. 53; cf. Apèndix 3.

parròquies a l'ardiaconat de Girona, 96 al d'Empúries, 67 al de la Selva i 152 al de Besalú; per tant, 415 parròquies a tot el bisbat.⁴¹⁾

Les petites variacions en el nombre de parròquies per ardiaconat es deu al fet que els diferents graus de dependència entre parròquies i sufragànies podia fer que en algunes ocasions alguns temples fossin comptats entre les parròquies i en d'altres entre les sufragànies. A banda d'això, l'extensa relació de parròquies que figura al *Llibre Verd* té una raó de ser: era a partir dels termes parroquials que es recaptava el delme. Així, des del moment en què es va difondre el delme a Catalunya, a partir de la fi del segle IX i sobretot al llarg del segle X, les demarcacions de les parròquies esdevingueren una eina molt eficient per dividir clarament els territoris rurals. Ho demostra el fet

41. ADG, manuscrits, vol. 4 *Constitucions sinodals*; cf. PONS GURI, 1964-1965, p. 2-10. Josep M. Pons Guri dona la xifra de 151 parròquies per a l'ardiaconat de Besalú, però en el nomenclàtor de finals del segle XIV n'hi apareix una altra, Sant Valentí de Salarsa, no documentada el 1368. De les 415 parròquies, n'hi ha 16 que, en realitat, són sufragànies o depenents d'una altra, per bé que en d'altres documents puguin aparèixer com a parròquies independents.

que, entre el segle XI i la fi de l'edat mitjana, el teixit de parròquies de les terres gironines es va mantenir força estable. La comparació entre les parròquies documentades abans del 1100 i les dels llistats dels segles XIII i XIV i en els primers registres de visites pastorals posa de relleu l'alta densitat del teixit parroquial aconseguida al segle XI: més de tres quartes parts de les parròquies dels ardiaconats de Girona i de la Selva –el 73% i el 77,6% respectivament– ja consten per escrit abans de l'any 1100.⁽⁴²⁾ I, amb molta probabilitat, les diferències entre el segle XI i el XIII es deuen més als buits documentals existents que no pas a un retard real de la parroquialització en alguns sectors.

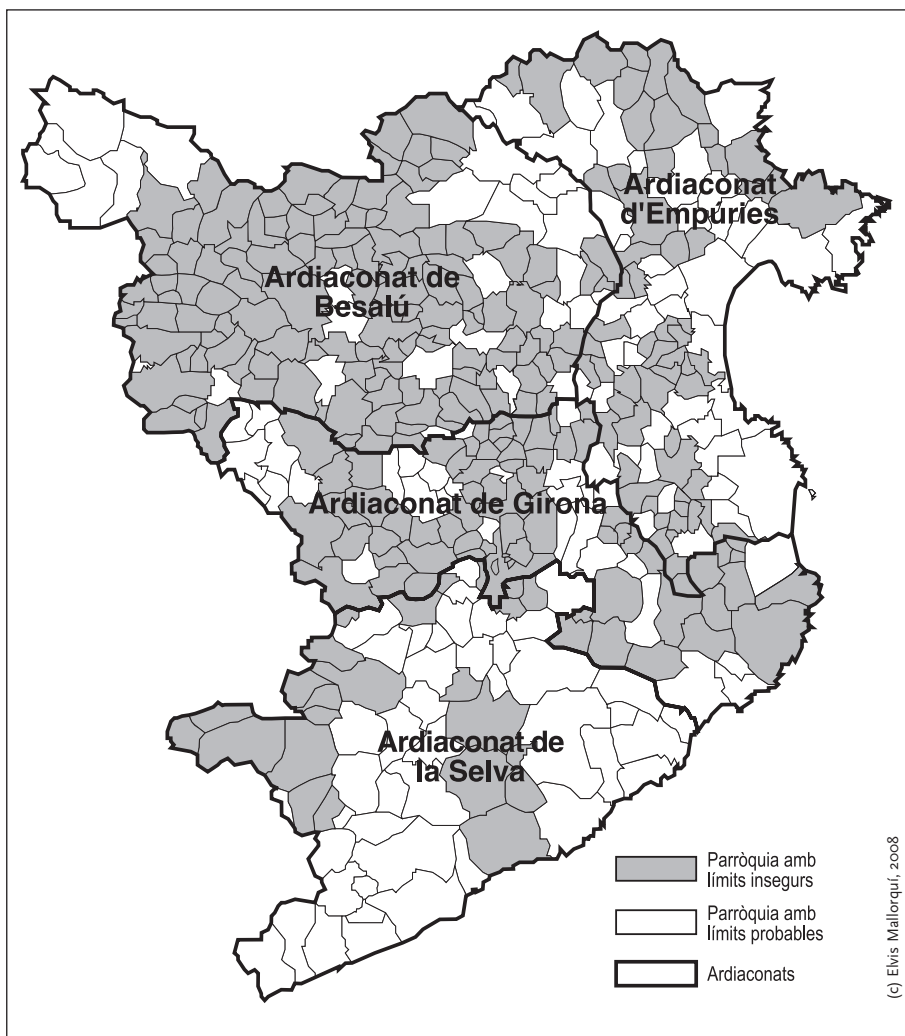
No totes les parròquies eren iguals: algunes eren molt antigues i d'altres de més recents; n'hi havia de molt extenses i d'altres de molt reduïdes; algunes s'adequaven perfectament al relleu que les envoltava, mentre d'altres disposaven de formes més complexes originades per múltiples factors històrics.⁽⁴³⁾ Malgrat tot, ens hem atrevit a dibuixar uns límits per a cada entitat parroquial, tenint en compte les circumstàncies anteriorment explicades (cf. Mapa 2).⁽⁴⁴⁾ El resultat és un mapa amb 419 parròquies, de les quals unes quantes tenen límits dubtosos perquè no s'han conservat com a límits municipals entre els segles XIX i XX ni tampoc han estat objecte d'estudis monogràfics.

Repasant un a un els quatre ardiaconats gironins, ens trobem que el que té més parròquies amb límits prou ben estudiats o coincidents amb els termes municipals actuals és el de la Selva. Només hem trobat a faltar treballs que descriguin els límits de les parròquies de Caulès i les que integren els municipis de Santa Coloma de Farners, Arbúcies i Sant Feliu de Buixalleu. A continuació, a l'ardiaconat d'Empúries hi ha força parròquies amb límits força segurs, perquè molts d'ells coincideixen amb divisions actuals de municipis. Pel que fa a l'ardiaconat de Girona, hi ha alguns sectors ben coneguts i estudiats per al període medieval –la vall d'Hostoles, el municipi de Canet d'Adri, Cruïlles, Vila-romà i Vall-llobrega– i alguns d'altres en què parròquies i municipis coincideixen; ara bé, queden encara moltes parròquies amb límits insegurs i dubtosos per manca d'estudis locals que aportin més precisions. Finalment, a l'ardiaconat de Besalú, fora de les parròquies de les valls de Camprodon que van passar el 1957 al bisbat de Vic i algunes altres parròquies

42. MALLORQUÍ, 2007, p. 130-137. A part dels llistats de parròquies consignats a la Taula 1, cal esmentar el de les *Rationes Decimarum* dels anys 1279 i 1280, menys complet que els del segle XIV; cf. RIUS, 1946.

43. BOLÓS, 1993 i 2004, p. 122-124.

44. Per tal de localitzar cadascuna de les parròquies gironines i, a la vegada, obtenir les dades sobre els respectius delmes, cf. MALLORQUÍ, 2011a, p. 73-76.

(c) Elvis Mallorquí, 2008

Mapa 2. Parròquies medievals i municipis actuals del bisbat de Girona.

amb estudis locals sobre l'edat mitjana –les Preses, Tortellà i el Sallent–, encara queden moltíssims sectors per estudiar a fons, en part perquè es tracta del territori gironí on, al llarg de l'època moderna, es van produir més unions de parròquies a causa de la despoblació.⁽⁴⁵⁾

45. PONS GURI, 1964-1965, p. 19; PUIGVERT, 2001, p. 36.

LA UTILITAT DEL MAPA DE PARRÒQUIES DEL BISBAT DE GIRONA

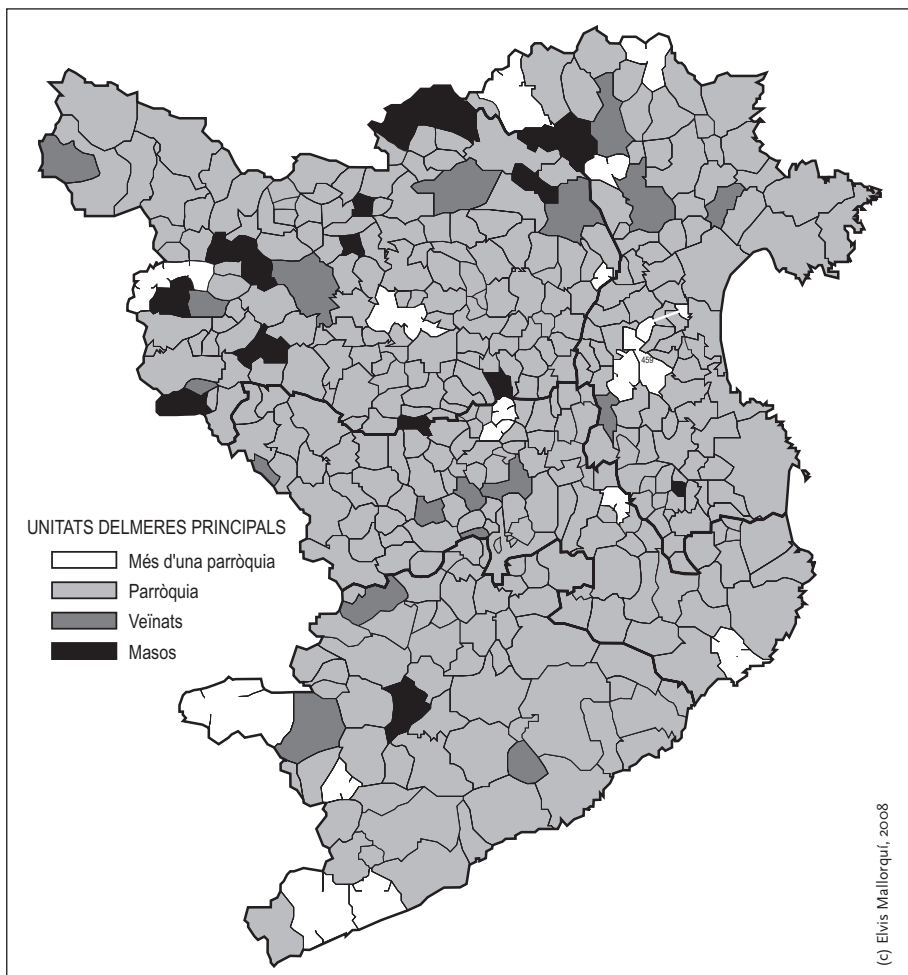
El mapa de les parròquies gironines que hem elaborat té, doncs, unes quantes ombres pels dubtes a l'hora de dibuixar-ne els límits. Això significa que la porta queda oberta a futures investigacions que permetin definir amb més precisió el traçat de totes i cadascuna de les parròquies gironines. Mentrestant, però, el mapa parroquial del segle XIV ja pot servir per analitzar múltiples qüestions sobre el conjunt del bisbat de Girona des d'una perspectiva global.

La recaptació del delme

La primera qüestió que pretenem analitzar és la forma com es recaptava el delme, atès que aquesta era la finalitat inicial de la creació del teixit parroquial. Al segle XIV, efectivament, la parròquia continuava essent la unitat essencial per a la recaptació del delme. Les dades del *Llibre Verd* així ho demostren: la parròquia era el marc de recaptació del delme a la pràctica totalitat del bisbat de Girona de les parròquies gironines, de manera que de les 401 unitats delmeres recollides al volum, 349 ho eren (cf. Taula 2 i Mapa 3).

Taula 2. Les unitats delmeres del bisbat de Girona, 1362-1371

DOCUMENTS	ARDIACONATS				TOTAL
	Girona	Empúries	Selva	Besalú	
Unitats delmeres principals					
Més d'una parròquia	4	6	4	3	17
Parròquia	88	83	55	123	349
Veïnats	5	4	3	6	18
Masos	—	2	1	14	17
TOTAL	97	95	63	146	401
Unitats delmeres secundàries					
Veïnats	5	13	7	15	40
Masos	25	9	18	45	97
Terres	55	49	28	83	215
Cellera	—	—	4	1	5
TOTAL	85	71	57	144	357

Mapa 3. Les unitats delmeres principals del bisbat de Girona, 1362-1371.

De tota la producció agropecuària del terme, se'n feia una pila comuna a partir de la qual els delmadors n'obtenien la seva part. A moltes parròquies –215 en total–, hi havia algunes terres que escapaven el règim general de la parròquia perquè pagaven el delme de manera separada a la resta de parcel·les. De manera semblant, en 95 parròquies era algun mas el que delmava de manera diferent a la resta del terme parroquial. Cal assenyalar també que, en cinc parròquies gironines –Brunyola, Cassà de la Selva, Joanetes, Vilablareix i

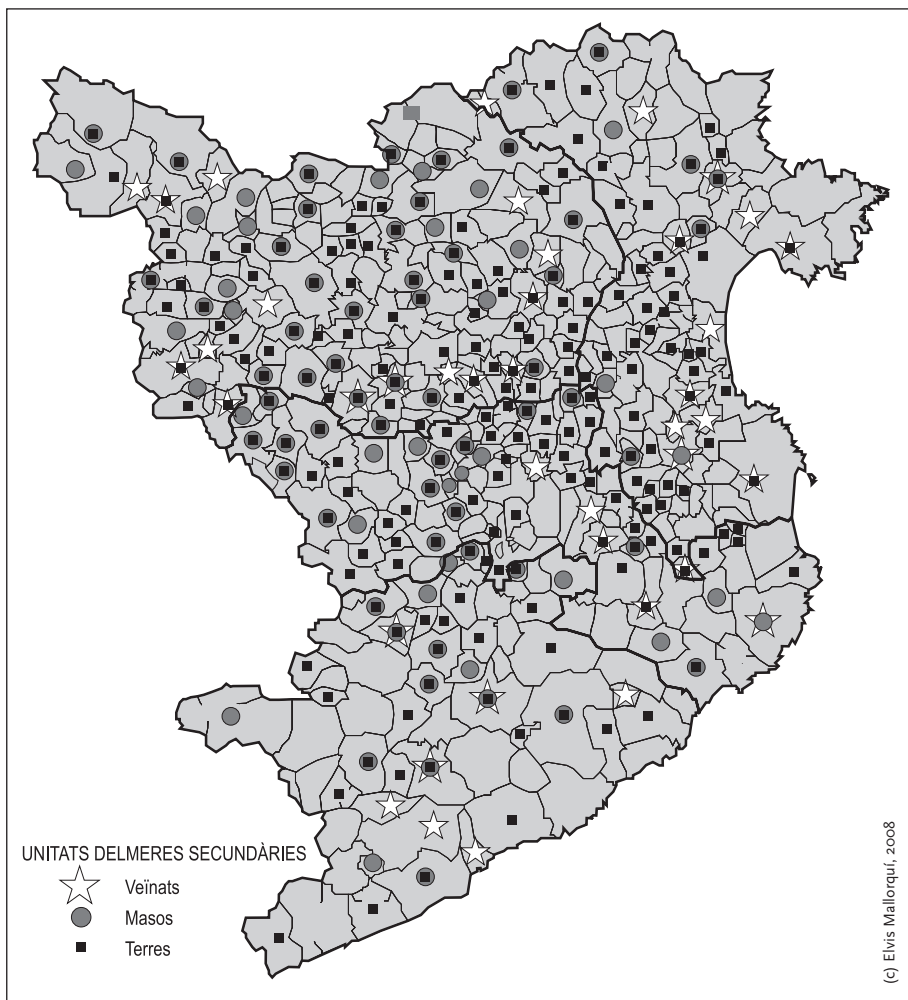
Vilobí—, en l'espai de la cellera i dels horts i terres que l'envoltaven el delme es recaptava de manera diferenciada a la resta de la demarcació parroquial.

En algunes ocasions el delme es recaptava conjuntament sobre unitats territorials superiors a una parròquia. Algunes declaracions del *Llibre Verd* corresponen a dues parròquies perquè, allí, el delme s'hi recollia conjuntament; en d'altres casos, en una ressenya s'hi esmenten els temples sufraganis depenents d'una parròquia principal. El delme es recaptava de manera conjunta a les parròquies de Cornellà i Sords, Pujals dels Cavallers i Pujals dels Pagesos, Vila-romà i Vall-llobrega a l'ardiaconat de Girona; a Santa Maria i Sant Pere de Pineda, Sant Iscle i Sant Cebrià de Vallalta, Hostalric i Grions dins l'ardiaconat de la Selva; a Maçanet de Cabrenys i Tapis a l'ardiaconat de Besalú; i a Baussitges i el Freixe dins l'ardiaconat d'Empúries. No queda clar si són parròquies independents o sufragànies les esglésies de Canyà, Palol Sabaldòria, Palol de Vila-robau, Púbol, Sant Mori, Torrent i Vilarnadal, vinculades a Sant Tomàs de Fluvià, Santa Llogaia d'Àlguema, Sant Miquel de Fluvià, la Pera, Saus, Sant Feliu de Boada i Masarac, respectivament. En canvi, són clarament sufraganis els temples de Panedes i Sant Amanç, depenents de Llagostera i Sant Martí Sapresa, per bé que l'últim prestava el delme de manera diferenciada de la parròquia matriu. Per acabar-ho de reblar, en alguns casos molt puntuals, el delme es recollia en 3 o 4 parròquies a la vegada: Arbúcies-Sant Pere Desplà-Lliors, Besalú-Capellada-Fares, Sant Salvador de Bianya-Tornarissa-Puigmal-Aulina i Agullana-l'Estrada-els Torts.

Els veïnats

Encara que la majoria d'unitats delmeres eren parròquies, tal com pertocava, és remarcable l'existència de diverses demarcacions intraparroquials que rebien els noms de "*vicinatus*", "*territoria*" o "*loci*". Fa més de quaranta anys, Josep M. Pons Guri ja havia assenyalat la utilitat dels fogatges i dels registres episcopals, el *Llibre Verd* entre ells, per detectar nuclis o entitats de poblament a l'interior de les parròquies i dels districtes castrals que eren la base de la fiscalitat reial, de la percepció del delme i de l'organització de la societat rural.⁽⁴⁶⁾ En efecte, en el *Llibre Verd* hem comptat 40 parròquies en què un o més d'un veïnat no delmaven de la mateixa manera que la resta del terme i 18 parròquies més en què els diferents veïnats eren les entitats principals de recaptació del delme (cf. Mapa 4). Potser, però, no n'hi ha cap

46. PONS GURI, 1964-1965, p. 15-18.

Mapa 4. Les unitats delmeres secundàries del bisbat de Girona, 1362-1371.

de tan detallada com la parròquia de Peralada, per a la qual tenim especificat qui eren els perceptors del delme i quin valor tenia per a cadascun dels veïnats o territoris del terme: Peralada, Costes, Garriga, Vallgornera, Puig Barutell, les Olives, Viladequirc i Morassac (cf. Figura 1). Cadascun d'aquests territoris tenia una llarga història al seu darrere que permet relacionar-los amb vil·les i vilars altmedievals. Per exemple, el lloc de Vallgornera, esmentat l'any 1003, pertanyia al terme d'una localitat desapareguda anomenada Rustià i va

donar nom a un llinatge de cavallers que hi visqué durant tota l'edat mitjana.⁽⁴⁷⁾ L'any 1081 s'esmenten les vil·les de Morasac i de les Olives, que van continuar essent esmentades durant el segle XII,⁽⁴⁸⁾ i el 1085 apareix la de Garriga.⁽⁴⁹⁾ D'aquests indrets, és destacable d'alguns llinatges de cavallers que hi estaven tan fortament arrelats que en duïen el topònim com a cognom i també, en el cas de les Olives, la presència d'una capella rural dedicada a Sant Nazari.⁽⁵⁰⁾ Pel que fa al veïnat de Costes, sabem que el 1126 hi havia el vilar Gallart “*ad ipsas Costas*”, al terme de Peralada.⁽⁵¹⁾ Més complex és el cas de Viladequirc: és possible que el nom derivi del lloc anomenat Sant Quirze que hi havia al terme de Peralada el 1089, el qual el 1118 i el 1156 figura com a vilar Quirze.⁽⁵²⁾ En canvi, sembla clar que en el cas de Puig Barutell, és més antic el nom del llinatge que no pas el de l'indret, la qual cosa faria pensar en què es tracta d'un sector posat en conreu al llarg del segle XIII.⁽⁵³⁾

A partir del que contenen el *Llibre Verd*, els fogatges i els capbreus senyoriais del segle XIV, junt amb la documentació dels segles anteriors,

47. ADG, Monacals, Cartoral de Santa Maria de Roses, f. 9a (1003.09.02; MARQUÉS, 1986, núm. 52). Del lloc de Vallgornera, en tenim més notícies l'any 1125; cf. Biblioteca de Catalunya (BC), Arxiu, pergami núm. 9933 (1125.04.10; MARQUÉS, 1995a, núm. 441). Dels Vallgornera, coneixem els noms de Ponç Guillem el 1119 i de Miró de Vallgornera el 1154; cf. BC, Arxiu, pergami núm. 10043 (1119.01.30; MARQUÉS, 1995a, núm. 402) i pergami núm. 9942 (1154.07.18; MARQUÉS, 1995a, núm. 549). Pel que fa a la vil·la desapareguda de Rustià, cf. BOLÓS-HURTADO, 1999, p. 78-79.
48. BC, Arxiu, pergami núm. 9860 (1081.12.28; MARQUÉS, 1995a, núm. 99). Pel que fa a Morasac, el lloc també és citat els anys 1082, 1093 i 1096; cf. BC, Arxiu, pergami núm. 5515 (1082.07.30; MARQUÉS, 1995a, núm. 103), pergami núm. 5549 (1093.03.19; MARQUÉS, 1995a, núm. 200). De manera semblant, les Olives figuren en documents dels anys 1096, 1120 i 1121; cf. BC, Arxiu, pergami núm. 8954 (1096.01.10; MARQUÉS, 1995a, núm. 227), pergami núm. 10048 (1120.03.07; MARQUÉS, 1995a, núm. 409), pergami núm. 9616 (1121.03.15; MARQUÉS, 1995a, núm. 414).
49. BC, Arxiu, pergami núm. 9681 (1085.05.03; MARQUÉS, 1995a, núm. 133). El lloc de Garriga també s'esmenta el 1091; cf. BC, Arxiu, pergami núm. 8946 (1091.10.29; MARQUÉS, 1995a, núm. 188).
50. Per exemple, tenim notícies de Ramon d'Olives els anys 1150 i 1156, de Gaufred de Morasac el 1156 i de Bernat de Garriga el 1226; cf. BC, Arxiu, pergami núm. 10062 (1150.06.08; MARQUÉS, 1995a, núm. 540) i pergami núm. 9970 (1158.05.11; MARQUÉS, 1995a, núm. 558); ADG, Mitra, calaix 3, pergami núm. 264 (1226.03.25; MARQUÉS, 1993, núm. 414). Pel que fa a Sant Nazari de les Olives, cf. BC, Arxiu, pergami núm. 9616 (1121.03.15; MARQUÉS, 1995a, núm. 414); ACA, Monacals, Sant Pere de Camprodon, pergami núm. 35 (1152.12.05; ARNALL-PONS GURI, 1993, núm. 36).
51. BC, Arxiu, pergami núm. 9051 (1126.05.31; MARQUÉS, 1995a, núm. 446). A partir del 1271, s'esmenta el delme de Costes, cf. ADG, Mitra, calaix 2, pergami núm. 8 (1271.04.02; MARQUÉS, 1984, núm. 293).
52. BC, Arxiu, pergami núm. 9873 (1089.08.22; MARQUÉS, 1995a, núm. 162), pergami núm. 9040 (1118.05.13; MARQUÉS, 1995a, núm. 398) i pergami núm. 9970 (1158.05.11; MARQUÉS, 1995a, núm. 558).
53. Del llinatge dels Barutell, coneixem Ramon Barutell el 1116, Guillem Barutell el 1130, els germans Gaubert i Arnau Barutell el 1150; cf. BC, Arxiu, pergami núm. 9545 (1116...), pergami núm. 9633 (1130.05.06; MARQUÉS, 1995a, núm. 462) i pergami núm. 10062 (1150.06.08; MARQUÉS, 1995a, núm. 540). Les primeres notícies com a possessors de delmes a Peralada, en canvi, són dels anys 1301 i 1323; cf. ADG, Mitra, Cartoral de Carlemany, f. 400r (1301.08.25; MARQUÉS, 1993, núm. 527) i calaix 2, pergami núm. 201 (1323.12.19; MARQUÉS, 1984, núm. 905).

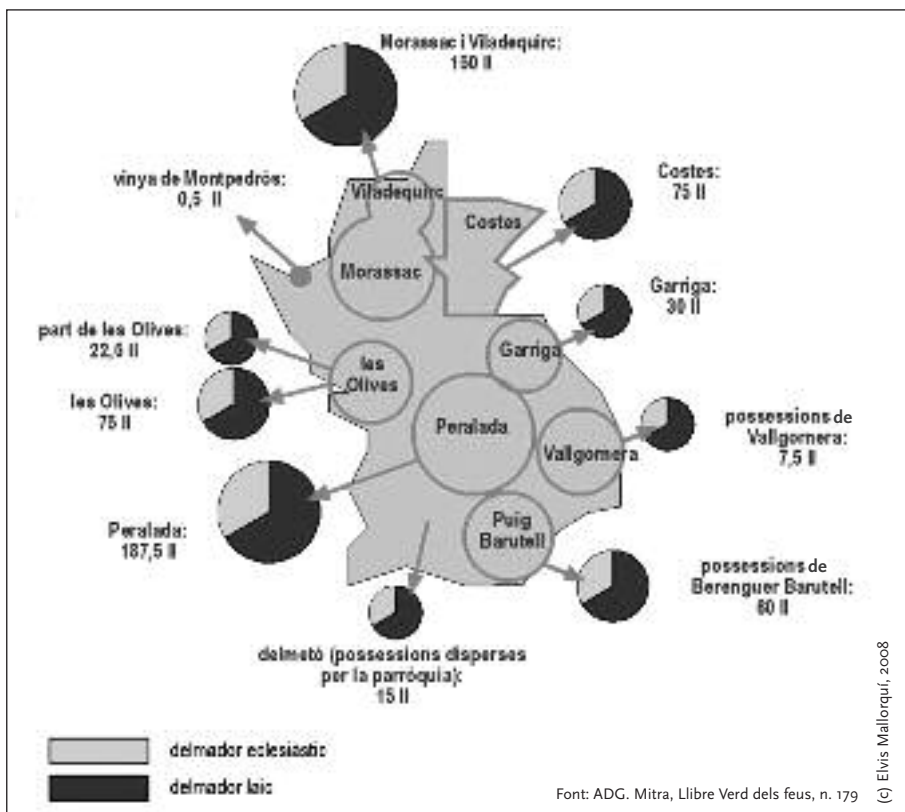
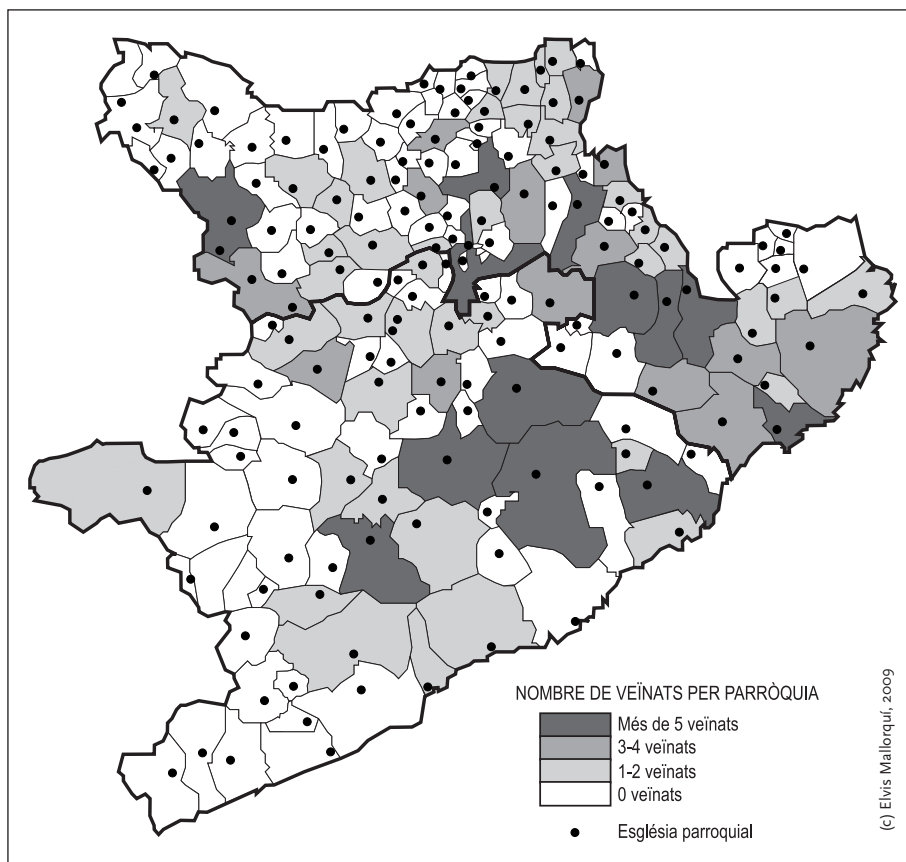

Figura 1. El delme a la parròquia de Peralada, 1362-1371.

hem elaborat un primer inventari dels veïnats existents a la meitat meridional del bisbat de Girona (cf. Mapa 5).⁽⁵⁴⁾ N'hem comptat 195, una xifra provisional perquè, tot i que s'ha intentat que l'inventari sigui el màxim de complet, la documentació estudiada no es refereix de manera exhaustiva a tots els territoris ni les monografies locals resseguides són igual de precises. A més, queden moltes parts del territori gironí per estudiar.

Un terç dels veïnats inventariats, el 38,5%, tenien l'origen en una vil·la o vilar dels segles IX i X, la qual cosa, sumada al fet que molts d'ells s'anomenaven *el*

54. MALLORQUÍ, 2008a.

Mapa 5. Els veïnats dels ardiaconats de Girona i la Selva, segle XIV.

Vilar o aquest nom formava part del topònim que els distingia, permet imaginar que les fites i els termes que ja disposaven aquestes entitats de poblament altmedievals haurien estat heretats pels veïnats. De fet, l'estudi monogràfic del veïnat de Llebrers, de Cassà de la Selva, ha permès constatar la pervivència dels seus límits des del segle XI fins a l'actualitat.⁽⁵⁵⁾

Tot i la seva provisionalitat, aquest inventari dels veïnats gironins existents al segle XIV pot ser una eina de gran utilitat per aproximar-se a l'estudi de l'organització de la societat rural des d'una perspectiva diferent

55. MUNDET, 2006, p. 14 i p. 181.

als marcs més tradicionals d'anàlisi: la família, el mas, la parròquia, el castell termenat, la sagrera i la vila. Dels 195 veïnats objecte d'estudi, 75 –el 38,5%– tenien l'origen en una vil·la o un vilar dels segles IX i X; de totes maneres, encara existeixen 67 vil·les i vilars documentats que no s'han pogut relacionar encara, per manca d'estudis o per canvi del topònim, amb algun veïnat del segle XIV. Aquestes elevades xifres, juntament amb el fet que molts veïnats s'anomenaven *el Vilar* o incorporaven aquesta referència en el topònim que els distingia, posen de manifest els forts vincles existents entre les vil·les i els vilars altmedievals i els veïnats baixmedievals, tot i que encara queda molta feina a fer sobre la història de cadascuna d'aquestes entitats territorials.

La contribució dels veïnats a l'organització del territori medieval va ser, sens dubte, secundària en relació amb el paper de la parròquia i del castell termenat. Però no pot ser ignorada. Els veïnats podien ajudar a organitzar la vida religiosa local: a les sufragànies o capelles rurals, els veïns de l'indret podien celebrar-hi el culte sense desplaçar-se al centre de la parròquia i, fins i tot, hi podien ésser enterrats. A la vegada, moltes senyories feudals van estructurar-se a partir dels veïnats, cosa que és perceptible en els casos de castells o cases fortes situats al centre d'un veïnat. Com hem vist a partir del *Llibre Verd*, els veïnats podien esdevenir delmers, és a dir, demarcacions territorials sobre les quals es recaptava el delme de manera diferent a la resta del terme parroquial. I a través dels fogatges, descobrim com en alguns veïnats els seus habitants estaven prou organitzats entre ells com per poder pagar, de manera autònoma i deslligada de la resta de parroquians, les quantitats fixades per a cada comunitat.

Ara bé, per sota dels veïnats, encara hi havia un element essencial per a l'estructura interna del poblament rural: els masos. Es tracta, evidentment, de cases habitades que també eren explotacions agràries dirigides per una sola família i, a la vegada, unitats fiscals sobre les quals els senyors obtenien un conjunt divers de rendes.⁽⁵⁶⁾ Per això, segons el *Llibre Verd*, els masos també eren entitats territorials sobre les quals es recaptava el delme: en 95 parròquies algun mas aïllat o un grup de masos podien no prestar conjuntament el delme amb els altres sectors de la parròquia. Però hi havia 17 parròquies –Riudarenes a l'ardiaconat de la Selva, Capmany i Sant Iscle al d'Empúries i Avellanacorba, Bassegoda, Batet, Castellar, Entreperes, Escaules, Joanetes, Maçanet de Cabrenys, amb Tapis, Pujarnol, Sant Cristòfor les Fonts, Sant Pere des Puig, Solamal, Toralles i Vilavenut al de Besalú– en què els delmadors anaven a

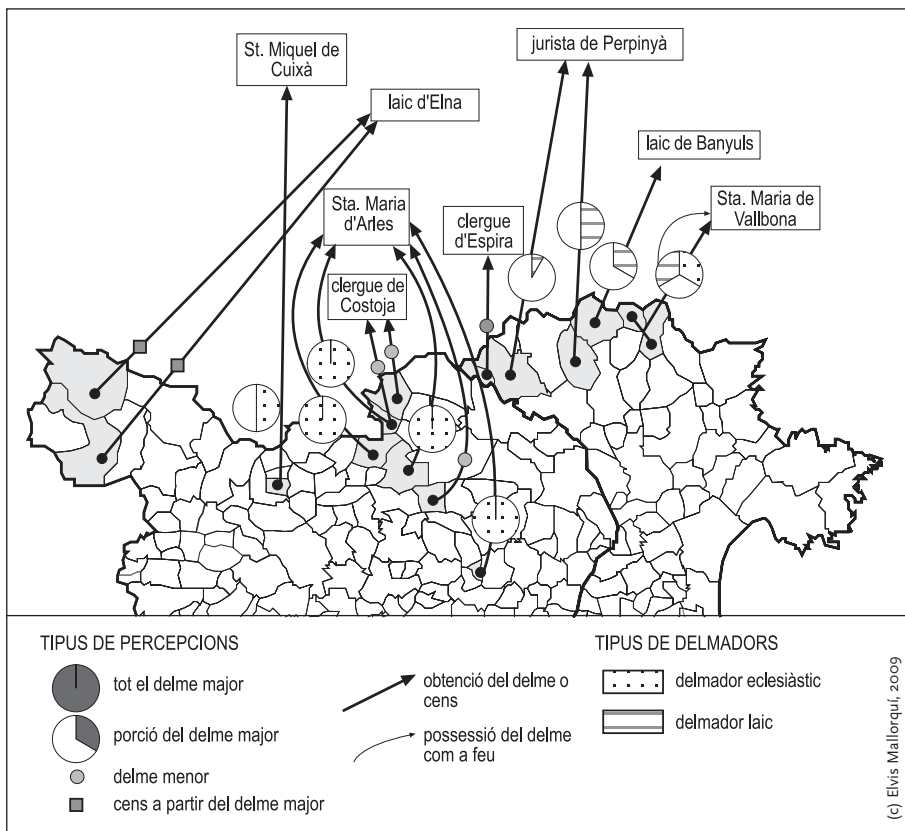
56. DONAT-LLUCH-MALLORQUÍ-SOLDEVILA-TO, 2001.

recollir el delme directament als seus masos, perquè no es feia cap pila conjunta de tota la parròquia ni de tot un veïnat. Això, sumat al fet que alguns delmadors són laics i, per tant, coneixem el valor anual del seu delme, permet saber en alguns casos el valor del delme de cada mas. No sempre surten valors coincidents: a les parròquies de Tapis i Maçanet de Cabrenys, el noble Guillem Galzeran de Rocabertí obtenia 30 lliures anuals pel delme de 55 masos –10 i 45, respectivament–, mentre que la senyora de Mollet en percebia 20 de 19 masos i en Gaufred d'Avinyó 20 lliures de 14 masos (n. 293 i 294). El valor anual del delme dels masos d'aquestes parròquies fluctua entre els 10,9 sous del domini de Guillem Galzeran fins als 28,6 sous del de Gaufred d'Avinyó. Tot i que manquen moltes més dades per fer un judici raonat, hi ha un element que va poder incidir notablement en això, la crisi econòmica derivada de les grans mortaldats del 1348: un mas de Tapis pagava anualment 3 mitgeres de blat a un clergue establert a l'església de Costoja, bisbat d'Elna, però "*in bono tempore*", abans de la Pesta, n'havia arribat a pagar 10 (n. 293).

Una aplicació pràctica: delmes gironins en mans de persones i institucions del bisbat d'Elna

El mapa parroquial de Girona pot servir per tractar qüestions més puntuals. Per exemple, en relació amb el tema d'aquest col·loqui, la frontera, la cartografia parroquial gironina aporta un punt de vista particular sobre el paper de la frontera entre les diòcesis de Girona i Elna al segle XIV. En concret, el *Llibre Verd* recull com en 15 parròquies dels ardiaconats de Besalú i Empúries, els obtentors dels delmes eren persones i institucions eclesiàstiques de l'altra banda de les Alberes, és a dir, del bisbat d'Elna (cf. Taula 3 i Mapa 6).⁽⁵⁷⁾ Les situacions de cada parròquia, però, són ben diferents i responen, segurament, a factors ben variats. Per exemple, l'interès d'un laic d'Elna, Ramon de Castlar d'Avall, per obtenir uns censos sobre els delmes de Setcases i Vilallonga, que sumaven una mica més d'1 lliura, podrien tenir relació amb la transhumància ramadera de la plana rossellonesa cap a les parts més altes de la vall del Tec; de fet, els censos es feien per raó

57. La xifra de 15 parròquies gironines amb delmes en mans de gent i institucions del bisbat d'Elna és destacable tenint en compte que només hi havia 11 parròquies amb delmadors del bisbat de Barcelona –Sant Sadurní, Begur, Palafrugell, Vila-romà, Garrigoles, Llagostera, Gualta, Santa Coloma de Farners, Tordera, Palafoles i Segueró– i tan sols 2 amb delmadors d'Osona –les Preses i Esponellà–; cf. MALLORQUÍ, 2011a: n. 76, 85, 86, 89, 112, 130, 205, 221, 224, 243, 332, 363, i 393 (1362-1371).

Mapa 6. Delmes gironins en mans de persones i institucions del bisbat d'Elna, 1362-1371.

d'unes vaques. Mentrestant, alguns laics de la ciutat de Perpinyà i de la vila de Banyuls van començar a adquirir parts de delmes de les parròquies de les Alberes –Requesens, Cantalops i Agullana–, la qual cosa els va permetre relacionar-se amb la petita noblesa gironina: el jurista perpinyanenc Bernat de Clarà va casar la filla amb en Besora i el banyulenc Berenguer de Rabós tenia com a gendre Bernat Sord de Vilanna.

Igualment, és destacable la presència de monestirs del bisbat d'Elna com a titulars de delmes de parròquies gironines. Per damunt de tots, destaca l'abadia de Santa Maria d'Arles, els principals càrrecs de la qual –abat i cambrer– obtenien delmes de parròquies situades en la via que creuava els Pirineus per Costoja; a més, el fet que obtinguessin tot el delme major de les

parròquies de Pincaró, Sant Cristòfor dels Horts, Albanyà i Casamor permet imaginar que l'haurien posseït des de molt antic, potser des de temps carolingis.⁽⁵⁸⁾ A part d'Arles, cal consignar que també posseïen delmes en aquest sector el cambrer de Sant Miquel de Cuixà i l'abat de Santa Maria de Vallbona, monestir situat a prop d'Argelers. Finalment, queden les petites porcions de delmes posseïts per clergues de parròquies del bisbat d'Elna properes a la diòcesi de Girona, com Costoja, o per d'altres de més allunyades, com Espira de Conflent; aquests, probablement, obtenien aquests delmes gràcies a recents dotacions dels seus beneficis eclesiàstics.

Taula 3. Delmes gironins en mans de persones i institucions del bisbat d'Elna, 1362-1371

PARRÒQUIES	PART DEL DELME (VALOR): DELMADOR
Ardiaconat d'Empúries	
Baussitges i el Freixe	1/3 d. major (5 ll.): Monestir de Vallbona
	1/3 d. major (5 ll.): hereu de Bertran de Cornellà de Peralada, en feu per l'abat de Vallbona
Requesèn	1/3 d. major (7 ll.): muller de Bernat Sord de Vilanna, filla de Berenguer de Rabós, de Banyuls
Cantallops	1/2 d. major (20 ll.): filla i hereva de Bernat de Clarà, jurista de Perpinyà, en feu pel bisbe
Agullana (i l'Estrada)	1/12 d. major (4 ll. 7 s.): filla i hereva de Bernat de Clarà jurista de Perpinyà i muller d'en Besora, en feu pel castell de Montroig i aquest pel bisbe

58. En efecte, com a mínim des del 869 l'abat i la comunitat de Santa Maria d'Arles –o del Vallespir– controlaven les cel·les de Sant Pere d'Albanyà, Sant Miquel de la Cirera i Sant Romà de Casamor; cf. ACA, Recull de documents d'Arles, Vària 346 (869.02.23; ABADAL, 1926-1952, p. 30-32); *Catalunya Romànica*, 1990, p. 395-398 i p. 428-429. En canvi, la parròquia dels Horts, amb els delmes i les primícies, pertanyia al monestir de Sant Pere de Rodes l'any 990; cf. Biblioteca de la Real Academia de la Historia (BRAH), vol. 31, Z, núm. 56, f. 263 (990.02...; SOBREQÜES-RIERA-ROVIRA-ORDEIG, 2003, núm. 523); *Catalunya Romànica*, 1990, p. 401.

PARRÒQUIES	PART DEL DELME
La Vajol	d. d'una part del veïnat d'Escapçada (el mas Pasqual) è clergue establert a l'església d'Espirà per en Viucadell, de la parròquia d'Espiranell
Ardiaconat de Besalú	
Setcases	Cens de 2 m. i 1 q. ordi i 2 m. i 1 q. sègol per raó d'una vaca (convertit en 10 s. 8 d.) è Ramon de Castlar d'Avall habitant d'Elna
Vilallonga	Cens de 2 m. i 1 q. ordi i 2 m. i 1 q. sègol per raó d'una vaca (convertit en 10 s. 8 d.) è Ramon de Castlar d'Avall habitant d'Elna
Hortmoier	1/2 d. major (?) è cambrer de St. Miquel de Cuixà
Pincaró	Tot el d. major (?) è cambrer de Sta. Maria d'Arles
St. Cristòfor dels Horts	Tot el d. major (30 ll.) è abat de Sta. Maria d'Arles
	D. de les possessions del mas de Puigdeute è clergues de Costoja
Tapis	D. del mas de Broça (3 m. blat, i en els bons temps, 10 m. blat) è Simó Roca, clergue establert a l'altar de St. Joan de l'església de Costoja
Albanyà	Tot el d. major (?) è abat i cambrer de Sta. Maria d'Arle
Cirera	D. del mas Cirera d'Amont (?) è cambrer de Sta. Maria d'Arles
Casamor	Tot el d. major (?) è cambrer de Sta. Maria d'Arles, que fa un cens de 30 s. al bisbe

Abreviatures: d.: delme – ll.: lliures – m.: mitgeres – q.: quarteres – s.: sous.

Font: ADG, Mitra, calaix 5, *Llibre Verd dels feus* (1362-1371); MALLORQUÍ, 2011a: núm. 174, 186, 187, 190, 191, 257, 259, 275, 290, 291, 292, 293.

CONCLUSIONS

Els límits físics sobre el territori, les fites, no garantien a ningú, ni als més poderosos de l'edat mitjana, que les divisions que marcaven fossin hermètiques. Al contrari, les fites servien per aclarir els drets de propietat, per definir bé a quina església calia pagar els delmes, per establir el territori subjecte a l'administració de justícia d'un senyor o del rei i dels seus agents. Reconstruir aquestes divisions locals és una tasca feixuga, però necessària per aprofundir el nostre coneixement de l'edat mitjana. Hem volgut iniciar aquesta tasca amb les parròquies, perquè, des del segle XI ençà, constituïen una xarxa compacta sense espais buits entre elles. Certament, resta molt a fer: el mapa parroquial del bisbat de Girona és incomplet i conté moltes ombres i moltes altres foscors. Però, malgrat tot, el mapa garanteix la possibilitat d'analitzar qüestions genèriques i particulars sobre el territori. Des de la geografia de les unitats delmeres –principals i secundàries– del bisbat fins a l'anàlisi dels delmes gironins en mans dels delmadors del bisbat d'Elna. Però les qüestions analitzables són moltíssimes més. N'apuntem algunes per a futures recerques: les fases de constitució del teixit de parròquies, les modalitats de fragmentació de parròquies antigues en d'altres de més modestes i posteriors, la geografia dels productes recaptats pels delmes, les coincidències i divergències de parròquies i castells termenats a les terres de Girona.

BIBLIOGRAFIA

- ABADAL, R. d', *Els diplomes carolingis a Catalunya*, Barcelona –Ginebra: Institut d'Estudis Catalans – Institució Patxot de Catalunya, 2 vols. (Catalunya Carolíngia; 1), 1926-1952.
- ALBÀ, M., TORRES, L., *El termenal de Llagostera*, Llagostera, Ajuntament de Llagostera, 2001.
- AMICH, N. M.; NOLLA, J. M., *Girona goda i sarraïna, 476-785*, Girona, Ajuntament – Diputació de Girona, 1992.
- ANORO, F.; COSTA, L.; FIGUERAS, N.; LLINÀS, J., *Veïnats, camins i cases de pagès. Aproximació històrica als termes de Sils i Vallcanera*, Sils, Ajuntament de Sils, 1993.
- ARNALL, M. J.; PONS GURI, J. M., *L'escriptura a les terres gironines: segles IX-XVIII*, Girona, Diputació de Girona, 2 vols., 1993.
- BAUCELLS, J., *Vivir en la Edad Media: Barcelona y su entorno en los siglos XIII y XIV (1200-1344)*, Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 4 vols., 2004-2007.
- BAYER, R., *Tortellà*, Tortellà, Ajuntament de Tortellà, 1991.
- BOLÓS, J., "Els masos del terme de Montagut l'any 965", *Revista Catalana de Geografia*, núm. 4, (1978), p. 655-667.

- BOLÓS, J., “Hàbitat i societat a la parròquia de Sant Esteve d'en Bas a l'edat mitjana. Representació cartogràfic”. Dins *Amics de Besalú. VII Assemblea d'estudis del seu comtat*, Olot, Amics de Besalú, vol. 2, (1991), p. 65-80.
- BOLÓS, J., “Parròquia i organització del territori. Una aproximació cartogràfic”. Dins *I Congrés d'Història de l'Església Catalana des dels orígens fins ara (Solsona, 20-23 setembre 1993)*, Solsona, vol. 1, (1993), p. 259-284.
- BOLÓS, J., (1995a), *El mas, el pagès i el senyor. Paisatge i societat en una parròquia de la Garrotxa a l'edat mitjana*, Barcelona, Curial Edicions Catalanes, 1995.
- BOLÓS, J., (1995b), “Comunitat rural. Bas, Hostoles i Santa Pa”. Dins HURTADO-MESTRE-MISERACHS, 1995, p. 134-135.
- BOLÓS, J., (1995c), “Organització eclesiàstica. Les parròquies del Fluvià”. Dins HURTADO-MESTRE-MISERACHS, 1995, p. 64-65.
- BOLÓS, J., “El territori i els seus límits. El poble, la parròquia i el castell a l'edat mitjana”. Dins BUSQUETA-BOLÓS, eds., *Territori i societat a l'Edat Mitjana. Història, arqueologia, documentació*, Lleida, Universitat de Lleida - INEHCA, (1997), p. 41-82.
- BOLÓS, J., *Els orígens medievals del paisatge català. L'arqueologia com a font per a conèixer la història de Catalunya*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2004.
- BOLÓS, J.; HURTADO, V., *Atles del comtat de Besalú (785-988)*, Barcelona, Rafael Dalmau editor, 1998.
- BOLÓS, J.; HURTADO, V., *Atles dels comtats d'Empúries i Peralada (780-991)*, Barcelona, Rafael Dalmau editor, 1999.
- BOLÓS, J.; HURTADO, V., *Atles del comtat de Girona (785-993)*, Barcelona, Rafael Dalmau editor, 2000.
- BOLÓS, J.; VICEDO, E, eds., *Poblament, territori i història rural. VI Congrés sobre Sistemes agraris, organització social i poder local (Alguaire, 26 i 27 abril 2007)*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, 2008.
- BOSCH, C.; EGEA, A., *Mil anys de domini episcopal a Bàscara (817-1845)*, Bàscara, Ajuntament de Bàscara, 2002.
- BOSCH, C.; EGEA, A., (2007a), *L'antic municipi d'Orriols*, Bàscara, Ajuntament de Bàscara, 2007.
- BOSCH, C.; EGEA, A., (2007b), *L'antic municipi de Calabuig*, Bàscara, Ajuntament de Bàscara, 2007.
- BURGUEÑO, J., “Del bisbat a la província. La configuració territorial de la regió de Girona”. Dins NOGUÉ-PUIGVERT, (1993), p. 113-126.
- BURGUEÑO, J., “La divisió territorial”. Dins VILAGRASA, (2000), p. 239-265.
- BURGUEÑO, J.; LASSO DE LA VEGA, F., *Història del mapa municipal de Catalunya*, Barcelona, Generalitat de Catalunya – Direcció General d'Administració Local, 2002.
- BUSQUETA, J. J.; BOLÓS, J., eds. *Territori i societat a l'Edat Mitjana. Història, arqueologia, documentació*, Lleida, Universitat de Lleida - INEHCA, 1997.
- CALZADA, J., *Sant Gregori: fulls d'història de la parròquia i el poble*, Sant Gregori, Ajuntament de Sant Gregori, 1986.

- CANAL, J.; FOCHS, C., *La vall d'Hostoles en temps dels remences. Exposició amb motiu del 500è aniversari de la mort de Francesc de Verntallat, 1499-1999*, Sant Feliu de Pallerols, Esbart de la Vall d'Hostoles, 1999.
- Catalunya Romànica*. Vol. IX. L'Empordà-II, Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana, 1990.
- CONGOST, R.; TO, L., dir., *Homes, masos, història. La Catalunya del nord-est (segles XI-XX)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat – Institut de Llengua i Cultura Catalanes de la Universitat de Girona, 1999.
- CONSTANS, L. G., *Diplomatari de Banyoles*, Banyoles, Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, 6 vols., 1985-1993.
- DONAT, L.; LLUCH, R.; MALLORQUÍ, E.; SOLDEVILA, X.; TO, L., "Usos i abusos del concepte de mas (el cas de la regió de Girona, segles XII-XIV)". Dins FERRER-MUTGÉ-RIU, eds., *El mas català durant l'edat mitjana i la moderna (segles IX-XVIII). Aspectes arqueològics, històrics, geogràfics, arquitectònics i antropològics. Actes del Col·loqui (Barcelona, 3-5 de novembre de 1999)*, Barcelona: Consell Superior d'Investigacions Científiques, (2001), p. 125-158.
- EGEA, A., *Aspectes històrics de Siurana d'Empordà (939-1803)*, Siurana, Col·legi Públic "El Serrat", 1995.
- El nostre poble de pagès*, Maçanet de la Selva, Taller d'Història de Maçanet de la Selva, 1988.
- ESTEVA, L.; PALLÍ, L., *El termenal de Sant Feliu de Guíxols (1354-1980)*, Sant Feliu de Guíxols, Amics del Museu Municipal, 1990.
- ESTEVA, L.; PALLÍ, L., *Els llocs de la Vall d'Aro, Gissalis i el monestir guixolenc: 881-1199*, Sant Feliu de Guíxols, Amics del Museu Municipal, 1995.
- FERRER, J., "Guia dels registres parroquials de la comarca del Ripollès", *Annals del Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès 2003-2004* [Ripoll], (2005), p. 185-238.
- FERRER, M.T.; MUTGÉ, J.; RIU, M., eds. *El mas català durant l'edat mitjana i la moderna (segles IX-XVIII). Aspectes arqueològics, històrics, geogràfics, arquitectònics i antropològics. Actes del Col·loqui (Barcelona, 3-5 de novembre de 1999)*, Barcelona: Consell Superior d'Investigacions Científiques, 2001.
- GUILLERÉ, Ch., "Les visites pastorales en Tarraconaise à la fin du Moyen Age (XIVe-XVe s.). L'exemple du diocèse de Gérone", *Mélanges de la Casa de Velázquez*, núm. 19, (1983), p. 125-167.
- GUILLERÉ, Ch., "Criteris medievals per a l'estudi comarcal: el cas de la Selva a través de les enquestes episcopals", *Quaderns de la Selva* [Santa Coloma de Farners], núm. 2, (1990), p. 85-101.
- GUILLERÉ, Ch., *Girona al segle XIV*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat – Ajuntament de Girona, 2 vols., 1993-1994.
- IGLÉSIES, J., "El fogaje de 1365-1370. Contribución al conocimiento de la población de Cataluña en la segunda mitad del siglo XIV", *Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona* [Barcelona], vol. 34, (1962), p. 249-356.
- KAIN, R. J. P.; PRINCE, H. C., *Tithe Surveys for historians*, Londres, Phillimore, 2000.

- HURTADO, V.; MESTRE, J.; MISERACHS, T., *Atles d'Història de Catalunya*, Barcelona, Edicions 62, 1995.
- MALLORQUÍ, E., “Homes, viles i masos (Cruïlles, 1319)”. Dins: CONGOST-TO, *op. cit.*, (1999), p. 43-89.
- MALLORQUÍ, E., *Les Gavarres a l'edat mitjana*, Girona, CCG Edicions – Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines, 2000.
- MALLORQUÍ, E., *Parròquia i societat rural al bisbat de Girona, segles XIII i XIV*, tesi doctoral inèdita, Girona, Universitat de Girona, 2007.
- MALLORQUÍ, E., (2008a), “Els veïnats: orígens i evolució d'una demarcació territorial a l'interior de les parròquies del bisbat de Girona, segles X-XIV”. Dins BOLÓS-VICEDO, *op. cit.*, (2008), p. 361-394.
- MALLORQUÍ, E., (2008b), *Històries amagades de les Gavarres*, Girona, Consorci de les Gavarres, 2008.
- MALLORQUÍ, E. (2011a), *El Llibre Verd del bisbe de Girona (1362-1371). El delme i l'estructura feudal de la diòcesi de Girona al segle XIV*, Girona, Diputació de Girona, 2011.
- MALLORQUÍ, E. (2011b), *Parròquia i societat rural al bisbat de Girona, segles XIII i XIV*, Barcelona, Fundació Noguera, 2011.
- MARQUÈS, J., *Canet d'Adri. Història dels pobles del municipi*, Girona, Ajuntament de Canet d'Adri – Diputació de Girona – Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, 1988.
- MARQUÈS, J. M., *Pergamins de la Mitra (899-1687)*, Arxiu Diocesà de Girona, Girona, Institut d'Estudis Gironins, 1984.
- MARQUÈS, J. M., *El Cartoral de Santa Maria de Roses (segles X-XIII)*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1986.
- MARQUÈS, J. M., *Cartoral, dit de Carlemany, del bisbe de Girona (s. IX-XIV)*, Barcelona, Fundació Noguera, 2 vols., 1993.
- MARQUÈS, J. M. (1995a), *Esriptures de Santa Maria de Vilabertran (968-1300)*, Figueres, Institut d'Estudis Empordanesos, 1995.
- MARQUÈS, J. M., (1995b), “Creació i extinció de parròquies al bisbat de Girona”, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* [Girona], núm. 35, (1995), p. 405-446.
- MARQUÈS, J. M., *Diplomatari de Sant Feliu de Girona*. Dins <http://www.arxiuadg.org/index3.htm>, Girona, Arxiu Diocesà de Girona, 2004.
- MARQUÈS, J. M., *Una història de la diòcesi de Girona*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2007.
- MARTÍ, R., “Territoris en transició als Pirineus medievals (segles V-X)”. Dins *La vida medieval als dos vessants del Pirineu. Actes del 3r curs d'arqueologia d'Andorra 1991*, Andorra, Govern d'Andorra, 1995, (1995), p. 37-83.
- MONJAS, L., *Les comunitats parroquials del Baix Llobregat a la fi de l'edat mitjana*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2005.
- MUNDET, J., *Toponímia dels veïnats de Cassà. 1. Llebrers*, Cassà de la Selva, Ajuntament, 2006.
- NEGRE, P., “Divisiones territoriales y jerarquías nobiliarias en las comarcas gerundenses en la época medieval”, *Pyrene* [Olot], (1951-1955), p. 22-57.

- NEGRE, P., “La diócesis de Gerona: su importancia histórica”, *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses* [Girona], núm. 12, (1958), p. 359-362.
- NOGUÉ, J.; PUIGVERT, J.M., eds. *Geografía histórica i història del paisatge. Estudi General*, núm. 13, 1993.
- ORDEIG, R., *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, Vic, Fundació Gallifa – edició pròpia, 7 vols., 1993-2002.
- PAGÈS, J., *Les Preses i el monestir de Sant Benet de Bages*, Girona, Diputació de Girona – Ajuntament de les Preses, 2 vols., 1984.
- PONS GURI, J. M., “Un fogatjament desconegut de l’any 1358”, *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* [Barcelona], núm. 30, (1963-1964), p. 323-496.
- PONS GURI, J. M., “Nomenclátore de la diócesis gerundense en el siglo XIV”, *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses* [Girona], núm. 17, (1964-1965), p. 5-78.
- PONS GURI, J. M.; RODRÍGUEZ, J., *Els noms de lloc a l’Alt Maresme dels segles IX-XII. Antics termes de Montpalau, Palafolls i Tordera*, Arenys de Mar, Llibreria El Set-Ciències, 2000.
- PUCHADES, J. M.; REIXACH, M., «Bisbat de Vic. Mapa de termes parroquials». Dins *Bisbat de Vic. Aspectes geogràfics, històrics, demogràfics, pastorals*, Granollers, Bisbat de Vic – Editorial Montblanc, 1969.
- PUIGVERT, J. M., *Església, territori i sociabilitat (s. XVII-XIX)*, Vic, Eumo Editorial, 2001.
- REDONDO, E., *El fogatjament general de Catalunya de 1378*, Barcelona, Consell Superior d’Investigacions Científiques – Institució Milà i Fontanals, Departament d’Estudis Medievals, 2002.
- RIERA, A., “El bisbat de Girona al primer terç del segle XV. Aproximació al context sòcio-econòmic de la sèria sísmica olotina (1427-1428)”, *Anuario de Estudios Medievales* [Barcelona], núm. 22, (1992), p. 161-202.
- RIUS, J., *Rationes Decimarum Hispaniae (1279-1280)*, Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2 vols., 1946.
- ROURA, G., *Girona carolíngia. Comtes, vescomtes i bisbes (del 785 a l’any 1000)*, Girona, Diputació de Girona – Ajuntament de Girona, 1988.
- SABATÉ, F., *El territori de la Catalunya medieval. Percepció de l’espai i divisió territorial al llarg de l’edat mitjana*, Barcelona, Fundació Salvador Vives Casajuana, 1997.
- SANTANACH, M. D.; COSTA, P., *Santa Llúcia de Puigmal. Parròquia sufragània de Sant Joan de les Abadesses*, Sant Joan de les Abadesses, els autors, 1997.
- SOBREQUÉS, S.; RIERA, S.; ROVIRA, M.; ORDEIG, R., *Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada*, Barcelona, Institut d’Estudis Catalans, 2 vols., 2003.
- TEIXIDOR, R., *Brunyola, de castell a poble i de baronia a municipi*, Santa Coloma de Farners, Ajuntament de Brunyola - Edicions la Trona, 2006.
- TERUEL, M., *Vocabulario básico de la historia de la Iglesia*, Barcelona, Editorial Crítica, 1993.
- VILAGRASA, J., ed., *Transformacions territorials a Catalunya (segles XIX-XX)*, Lleida, Pagès editors, 2000.
- ZUMTHOR, P., *La medida del mundo. Representación del espacio en la Edad Media*, Madrid, Cátedra, 1994.